

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

БАРАНЧУК ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 343. 985

**СИСТЕМА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ УСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО
КОНТАКТУ ПРИ ДОПИТІ**

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Шепітько Валерій Юрійович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри криміналістики, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Тіщенко Валерій Володимирович**, Національний університет «Одеська юридична академія», завідувач кафедри криміналістики, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

кандидат юридичних наук, **Полях Анатолій Михайлович**, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри криміналістики та судової медицини, заслужений юрист України.

Захист відбудеться 24 травня 2018 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84А.

Автореферат розіслано 23 квітня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Ю. Шепітько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції України). Актом міжнародного визнання України як демократичної правової держави став вступ нашої країни до Ради Європи та ратифікація Верховною Радою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Україна визнає європейські цінності та взяла на себе зобов'язання дотримуватися її положень та привести своє законодавство до міжнародних стандартів, закріплених у Конвенції. Реалізація зазначених завдань досягається шляхом реформування правової системи України, розроблення теоретичних положень і науково-практичних рекомендацій, спрямованих на швидке, повне і неупереджене досудове розслідування та судовий розгляд.

На сучасному етапі мають місце й деякі негативні тенденції, а саме рівень злочинності та ступінь криміналізації різних сфер суспільного життя в Україні. За даними Генеральної прокуратури України про стан та структуру кримінальних правопорушень в Україні упродовж січня-вересня 2017 р.: обліковано 446 158 кримінальних правопорушень, серед яких скеровано до суду – 131 742, що становить – 29,5 % від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень у зазначений період.

Підвищення ефективності протидії злочинності органами правопорядку передбачає необхідність формування науково-обґрунтованих криміналістичних рекомендацій та удосконалення організації і тактики проведення слідчих (розшукових) та судових дій. Суттєву роль у системі слідчих (розшукових) та судових дій відіграє допит. Перешкодами на шляху отримання об'єктивних показань під час проведення допиту є виникнення конфліктних ситуацій та повідомлення викривленої інформації. У зв'язку з цим, вагомого значення набуває вдосконалення тактики допиту та дослідження механізму формування психологічного контакту з допитуваною особою з метою отримання правдивих показань.

Висвітленню проблем криміналістичної тактики та встановлення психологічного контакту присвячені праці відомих учених криміналістів: Л. Ю. Ароцкера, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, В. Л. Васильєва, В. А. Журавля, Г. О. Зоріна, О. Н. Колесниченко, В. П. Колмакова, В. С. Комаркова, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. Г. Лукашевича, Г. М. Малевські, З. І. Митрохіної, О. В. Полстовалова, А. М. Поляха, М. І. Порубова, М. В. Салтевського, М. В. Стратонова, В. В. Тіщенко, Б. Холиста, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, Б. В. Щура та ін.

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, існує нагальна потреба у побудові системи тактичних прийомів у встановлення психологічного контакту, визначення можливостей її застосування у певних ситуаціях допиту. Зазначені обставини дозволяють визначити

тему дисертації як актуальну.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до плану наукових досліджень кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у межах цільових комплексних програм «Криміналістичні та науково-технічні проблеми удосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю» (номер державної реєстрації 0106U002294), «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» (номер державної реєстрації 0111U000956). Тема дослідження затверджена рішенням вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 22 грудня 2006 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розроблення на основі теоретичних положень криміналістики, юридичної психології та узагальнення правозастосовної практики системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту при проведенні допиту.

Згідно з поставленою у роботі метою увага була зосереджена на виконанні таких завдань:

- провести аналіз ознак (властивостей) психологічного контакту та запропонувати його поняття, структуру та зміст;
- визначити психологічні етапи та рівні встановлення психологічного контакту, охарактеризувати їх взаємозв'язок;
- встановити рольову функцію рефлексивної взаємодії під час формування психологічного контакту при допиті;
- передбачити можливості щодо рефлексивного моделювання при встановленні психологічного контакту;
- виявити чинники, що впливають на встановлення психологічного контакту та запропонувати їх класифікацію;
- розглянути напрямки у використанні спеціальних знань під час встановлення психологічного контакту;
- проаналізувати типові слідчі ситуації допиту та запропонувати тактичні прийоми встановлення психологічного контакту;
- з'ясувати ситуаційну обумовленість щодо встановлення психологічного контакту за участю різних учасників допиту, особливості формування контакту при проведенні допиту у режимі відеоконференції та допиту з використанням технічних засобів з іншого приміщення;
- розробити систему тактичних прийомів встановлення психологічного контакту при допиті у конфліктних та безконфліктних ситуаціях;
- вивчити можливості реалізації системи тактичних прийомів встановлення психологічного контакту.

Об'єктом дослідження є відносини між учасниками кримінального провадження щодо

встановлення та підтримання психологічного контакту під час проведення допиту.

Предметом дослідження є система тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті.

Методи дослідження. Під час проведення даного наукового дослідження використовувався весь комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: формально-логічний метод (для визначення понять «психологічний контакт» (підрозділ 1.1), «етап», «рівень» (підрозділ 1.2), «рефлексивна взаємодія», «рефлексивне моделювання» (підрозділ 2.1); функціональний метод для визначення ситуаційної обумовленості системи тактичних прийомів (підрозділ 3.1), дослідження динаміки застосування окремих тактичних прийомів (підрозділ 3.3); системно-структурний для виокремлення чинників, що впливають на встановлення психологічного контакту та розроблення їх класифікації (підрозділ 2.2), побудови системи тактичних прийомів (підрозділ 3.2); історичний для визначення динаміки розвитку категорії «психологічний контакт» (підрозділ 1.1), тенденції формування етапів установлення психологічного контакту (підрозділ 1.2); порівняльний для визначення співвідношення особливостей конфліктної та безконфліктної ситуацій допиту (підрозділ 3.1) та тактичних прийомів (підрозділ 3.2); соціологічний та статистичний для узагальнення результатів анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС України, СБ України, адвокатів України при збиранні та первинній обробці інформації.

Емпіричну базу дослідження складають: результати анкетування 150 слідчих МВС України, СБ України у Вінницькій, Дніпропетровській, Рівненській, Черкаській, Харківській областях протягом 2014-2017 рр., а також результати анкетування 90 адвокатів України у 2017 р. у Вінницькій, Черкаській та Харківській областях за спеціально розробленими анкетами.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертації сформульовано низку нових наукових положень, які стосуються розроблення тактики встановлення психологічного контакту під час проведення допиту, пропонування психологічних та криміналістичних рекомендацій щодо реалізації тактичних прийомів у типових ситуаціях допиту.

До найбільш суттєвих положень, що містять наукову новизну, слід віднести такі.

Вперше:

- розглянуто психологічний контакт з точки зору його динамічних проявів;
- згруповано загальні та окремі ознаки психологічного контакту та запропоновано авторське визначення його поняття;
- прослідковано взаємозв'язок психологічного контакту з етапами та рівнями;
- надано авторське визначення рефлексивної взаємодії та рефлексивного моделювання при встановленні психологічного контакту;
- визначено вплив рефлексивної взаємодії на процес формування психологічного контакту;
- сформовано типову систему тактичних прийомів установлення психологічного контакту, що

враховує його етапність при допиті;

- розроблено рекомендації щодо можливостей встановлення психологічного контакту з допитуваним за участю різних учасників допиту;

- сформульовано оптимальні тактичні прийоми щодо встановлення психологічного контакту при проведенні допиту у режимі відеоконференції та з використанням технічних засобів з іншого приміщення.

Удосконалено:

- наукові підходи щодо розуміння сутності психологічного контакту;
- визначення поняття «встановлення психологічного контакту» у слідчій діяльності;
- підстави класифікації чинників та умов, що впливають на встановлення психологічного контакту під час проведення слідчих (розшукових) дій;

- положення та правила планування допиту за участю різних учасників;

- пропозиції щодо можливостей застосування спеціальних знань учасниками кримінального провадження під час установа психологічного контакту при допиті;

- підходи щодо реалізації окремих тактичних прийомів установа психологічного контакту та їх комплексів.

Набули подальшого розвитку:

- положення про допустимість та правомірність застосування психологічного впливу на особу допитуваного;

- пропозиції щодо можливостей встановлення психологічного контакту під час проведення вербальних слідчих (розшукових) дій;

- положення про наукові основи формування тактичних прийомів налагодження психологічного контакту в слідчій (судовій) діяльності;

- питання, що пов'язані з систематизацією тактичних прийомів установа психологічного контакту;

- пропозиції щодо обґрунтування доцільності врахування ситуаційного підходу до побудови та реалізації системи тактичних прийомів формування психологічного контакту;

- погляди на типізацію систем тактичних прийомів установа психологічного контакту під час допиту свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що положення у формі висновків, рекомендацій та пропозицій можуть бути використані у:

- науково-дослідницькій роботі – для подальшого розроблення положень криміналістичної тактики та тактики окремих слідчих (розшукових) та судових дій;

- практичній діяльності органів правопорядку та суду – як рекомендації для оптимізації досудового розслідування та судового розгляду;

- законотворчій діяльності – вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та інших нормативно-правових актів, що регулюють слідчу, прокурорську, адвокатську та судову діяльність;

- навчальному процесі – як матеріал для підготовки підручників, навчальних посібників з курсу «Криміналістика», «Юридична психологія», а також у навчальному процесі вищих юридичних закладів України при читанні лекцій та проведенні практичних занять, а також підготовці підручників, навчальних посібників, практикумів із зазначених дисциплін.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та доповідались на: всеукраїнській науковій конференції молодих вчених «Осінні юридичні читання» (12-13 листопада 2008 р., м. Харків); науково-практичній конференції «Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законодавчій і правозахисній діяльності» (3 квітня 2009 р., м. Київ); всеукраїнській науково-практичній конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (15 березня 2013 р., м. Харків); круглому столі «Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні» (25 квітня 2013 р., м. Харків); міжнародній науково-практичній конференції «Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин» (7-8 листопада 2014 р., м. Харків); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики» (5-6 грудня 2014 р., м. Харків); всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (9–10 грудня 2016 р., м. Херсон); круглому столі «3

100-річчя від дня народження професора М. В. Салтевського» (30 жовтня 2017 р., м. Харків).

Публікації. Основні результати дисертації відображені у 13 публікаціях, у тому числі 5 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджений Міністерством освіти і науки України, 1 статті, опублікованій у зарубіжному періодичному виданні та 7 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях та інших заходах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (324 найменувань на 28 сторінках) та 6 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок, з яких основного тексту – 173 сторінки, додатків – 38 сторінок.

ОСНОВНИ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи

дослідження, його наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, наведено дані про апробацію та публікації результатів дослідження, структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Роль психологічного контакту при допиті» складається з двох підрозділів, в яких проаналізовано поняття та ознаки психологічного контакту, етапи його встановлення під час допиту.

У підрозділі 1.1. «Поняття та ознаки психологічного контакту» розглядаються філософський, соціальний, психологічний та криміналістичний аспекти розуміння психологічного контакту. Визначено психологічну спрямованість взаємодії та спілкування під час допиту.

У цій частині дисертації проаналізовано різні підходи до розуміння психологічного контакту крізь призму таких категорій як взаємодія, спілкування та взаємопорозуміння. Психологічний контакт є складним феноменом, який досліджується у різних галузях знань та визначається як комунікативний контакт, консультативний контакт, емоційний контакт, психотерапевтичний контакт та ін. Висвітлення існуючих уявлень про процес установлення психологічного контакту в криміналістиці та юридичній психології є різними, через відсутність єдності у визначенні терміну «психологічний контакт». Близькі за своїм значенням концепції було об'єднано у групи та визначено загальні (двосторонній чи багатосторонній характер, динамічність, причинна обумовленість, ситуаційна залежність, передача інформації, спільна предметна діяльність, активний зворотній зв'язок) та окремі (психологічний механізм його реалізації, активізація дій, змінення поведінки та позицій допитуваних, досягнення психологічного результату) ознаки психологічного контакту.

Результати анкетування слідчих МВС України та СБ України свідчать про те, що, на думку опитаних, основою психологічного контакту є: «ситуаційно залежний взаємозв'язок між допитуваним та слідчим, утворений скерованим впливом останнього, на основі створення сприятливої психологічної атмосфери слідчої (розшукової) дії» (40 % опитаних працівників); «комунікативна діяльність слідчого у процесі спілкування» (16 %); «взаємодія між слідчим та допитуваним» (16 %); «засноване на довірі взаємопорозуміння між слідчим та особою» (14,7 %); «сприятлива психологічна атмосфера слідчої (розшукової) дії» (7,3 %); «взаємовідносини між слідчим та допитуваним, що виникають у процесі проведення слідчої (розшукової) дії» (4,7 %); інше (1,3 %).

На наше переконання, психологічний контакт може бути розглянуто як ситуаційно зумовлений двосторонній (багатосторонній) взаємозв'язок між особами, що беруть участь при проведенні слідчих (розшукових) та судових дій, утворений за допомогою психологічного механізму керованого впливу на основі сприятливої психологічної атмосфери спілкування, що має на меті досягнення взаємопорозуміння, подолання негативного психологічного відношення та зміни обраної позиції в сторону узгодженості.

Аналіз спеціальних джерел та вивчення слідчої (судової) практики дозволяє визначити встановлення психологічного контакту як ситуаційний динамічний процес взаємодії, що характеризується комплексом цілеспрямованих дій та створенням сприятливих умов слідчим

(сторонаю кримінального провадження), шляхом застосування запланованих способів та засобів установлення та підтримання контакту протягом проведення досудового розслідування чи судового розгляду.

У підрозділі 1.2. «Етапи встановлення психологічного контакту при допиті» досліджено процес формування психологічного контакту через рух від одного етапу до іншого. За результатами анкетування слідчих МВС України та СБ України встановлено, що процес установлення психологічного контакту є поетапним – 92 %; не вважають процес таким – 2 %; інше – 6 %. Результати анкетування адвокатів України дещо інші: вони вважають процес установлення психологічного контакту поетапним – 86 %; не вважають процес поетапним – 11 %; інше – 3 %. Психологічний контакт може бути встановлений або втрачений на будь-якому етапі під впливом комплексу індивідуальних, розрізнених та ситуаційних чинників. Зміст психологічного механізму формування контакту змінюється на кожному етапі. Запропоновано до розгляду загальні етапи: підготовчий, вступний, діагностичний, переконання, подолання протиріч та розбіжностей, завершальний.

У дисертації приділено увагу порядку встановлення психологічного контакту під час допиту у безконфліктних та конфліктних ситуаціях, а також запропоновано універсальну послідовність етапів: 1) збирання та аналіз інформації про майбутнього допитуваного; 2) прогнозування та підготовка до встановлення психологічного контакту; 3) вступний етап; 4) початок контактної взаємодії; 5) розвиток контактної взаємодії; 6) підтримання та стабілізація контакту; 7) зміцнення та фіксація контакту. У конфліктних ситуаціях допиту, на думку дисертанта, наведений перелік етапів доповнюється етапом «нейтралізація бар'єрів спілкування та усунення небажаних станів психіки». Етап «діагностика особи та оцінювання ситуації» може здійснюватися слідчим (сторонаю кримінального провадження) постійно з моменту зустрічі допитуваного та до моменту закінчення проведення допиту.

У даному підрозділі підкреслюється, що етапи психологічного контакту тісно взаємопов'язані з рівнями психологічного контакту, де етап визначає кількісний аспект процесу встановлення контакту, а рівень – якісний. Запропоновано послідовність рівнів психологічного контакту під час допиту у безконфліктних ситуаціях: а) нейтральний; б) динамічний; в) сприятливий; г) рівень співпраці. У конфліктній ситуації допиту виокремлено несприятливий рівень, що виявляється у замовчуванні чи викривленні важливої інформації, наданні неправдивих показань.

Розділ 2 «Способи та умови встановлення психологічного контакту при допиті» складається з трьох підрозділів, в яких охарактеризовано рефлексивну взаємодію між слідчим і допитуваним та способи встановлення психологічного контакту при допиті, аналізується система чинників та зовнішніх умов, що можуть впливати на процес формування контакту, досліджено види та форми застосування психологічних знань при допиті.

У підрозділі 2.1 «Рефлексивна взаємодія та способи встановлення психологічного

контакту при допиті» розглядається зміст та роль рефлексії під час підготовки до допиту та, у взаємодії, під час проведення допиту. Процес прийняття рішення слідчим є рефлексивним процесом та передбачає моделювання розумової діяльності допитуваної особи, з метою відтворення передбачуваних думок, рішень і дій допитуваного.

Рефлексивна взаємодія при встановленні психологічного контакту – міжособистісний комунікативний взаємозв'язок, який засновано на повній чи частковій синхронності суджень, відтворенні уявної схеми міркувань та побудові стратегій поведінки учасників кримінального провадження з метою керування процесом прийняття рішень опонентом. Зміст рефлексивної взаємодії при проведенні допиту та його ролі у встановленні психологічного контакту пов'язано з рефлексивним мисленням та управлінням. Рефлексивне мислення є основою для здійснення рефлексивного управління.

У цьому підрозділі дисертації до способів установа психологічного контакту віднесено використання рефлексивного моделювання, яке дозволяє слідчому (сторонам кримінального провадження) оперувати створеними моделями поведінки та діями допитуваного, швидко реагувати на раптові зміни ситуації та зберігати ініціативу при встановленні контакту. Рефлексивне моделювання психологічного контакту – попередній взаємозалежний розумовий процес побудови сценарію контактної взаємодії сторонами на основі конструювання багатоваріантних ситуацій ходу слідчої (судової) дії з метою оптимізації діагностики та прийняття ними правильних рішень. Рефлексивна взаємодія та рефлексивне моделювання надає можливість слідчому оцінити ширину рефлексивного аналізу та випередити допитуваного в його діях та роздумах.

У підрозділі 2.2 «Умови та чинники, що впливають на встановлення психологічного контакту при допиті» досліджено вплив чинників та зовнішніх умов, розроблено їх наукову класифікацію. Звернуто увагу на ситуаційну обумовленість умов та чинників, надано роз'яснення щодо їх застосування. Зроблено висновок про те, що в одному випадку умови та чинники сприяють налагодженню психологічного контакту, а в іншому можуть його порушити та призвести до виникнення конфліктних ситуацій при допиті.

У роботі проаналізовано різні класифікаційні критерії чинників, що впливають на встановлення психологічного контакту. На підставі вивчення спеціальної літератури та слідчої практики запропоновано класифікацію чинників залежно від: процесуального статусу допитуваного; ситуації допиту; наявності та характеру доказової чи орієнтуючої інформації; психічного та фізичного стану; вікових особливостей; особистих якостей. Визначено класифікацію умов установа психологічного контакту при допиті залежно від: місця проведення допиту; просторового розташування; кількості присутніх осіб; форми проведення допиту; рівня освітлення; запахів; температури навколишнього середовища; сторонніх шумів.

У підрозділі 2.3 «Застосування спеціальних знань для встановлення психологічного

контакту» розглядається застосування слідчим (іншою допитуючою особою) спеціальних знань для встановлення психологічного контакту під час допиту. Звернуто увагу на недостатнє використання слідчим допомоги осіб, що володіють спеціальними знаннями з метою налагодження психологічного контакту при підготовці, проведенні та оцінці результатів допиту. Запропоновано категорії осіб, які можуть допомогти слідчому встановити психологічний контакт: педагог, психолог чи психіатр та ін. Використання слідчим спеціальних знань може проходити у наступних формах: участь спеціаліста психолога (педагога, лінгвіста, психіатра) при проведенні допиту на досудовому розслідуванні та під час судового розгляду, проведення судово-психологічної експертизи (або судово-лінгвістичної експертизи, судово-психіатричної експертизи), надання психологічних (психіатричних) консультацій тощо.

У цій частині роботи проаналізовано особливості залучення педагога, психолога, психіатра та лікаря для участі у допиті з метою налагодження психологічного контакту. Обґрунтовано позицію щодо пріоритетного залучення як спеціаліста при допиті неповнолітнього саме психолога, який спеціалізується у відповідній галузі психології, а не педагога. Аргументується необхідність нормативного закріплення процесуальної можливості залучення психіатра для участі у допиті осіб з аномаліями (дефектами) психіки.

Розділ 3 «Проблеми формування системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту при допиті» складається з трьох розділів, в яких визначаються ситуаційна обумовленість застосування тактичних прийомів, їх систематизація та проблеми реалізації під час допиту.

У підрозділі 3.1 «Ситуаційна обумовленість застосування тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту при допиті» визначено, що застосування тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту при допиті є ситуаційно обумовленим. Ситуативний характер тактичних прийомів та їх систем при встановленні психологічного контакту вимагає правильного визначення та розуміння сутності слідчої (судової) ситуації, чіткого її відмежування від ситуації слідчої (судової) дії.

Важливим психологічним аспектом є вміння слідчого (іншої допитуючої особи) правильно оцінювати ситуацію та враховувати її типовість, індивідуальність, проблемність, динамічність при вибірковості системи тактичних прийомів у встановленні психологічного контакту. Ефективність встановлення психологічного контакту залежить від зайнятої позиції допитуваного, наявності безконфліктної чи конфліктної ситуації допиту. Слідчому необхідно враховувати помилки допитуваного, викривлене розуміння подій, обмову чи самообмову.

У даному підрозділі підкреслено, що особливим є процес у встановленні психологічного контакту за участю різних учасників допиту (прокурор, адвокат, педагог, психолог чи ін.). Присутність зазначених осіб під час проведення допиту може мати як позитивне, так і негативне

значення. Порядок встановлення психологічного контакту у такій ситуації взаємопов'язаний з їхнім процесуальним статусом та завданнями, які вони вирішують під час допиту. Рекомендується така послідовність дій слідчого: 1) у процесі підготовки до допиту слідчий спочатку має встановити психологічний контакт з представниками допитуваного (захисник, батьки неповнолітнього чи опікуни), тобто провести бесіду щодо проведення слідчої (розшукової) дії, її процесуального порядку, з'ясування індивідуальних особливостей допитуваного та інформації, що допоможе налагодити з ним психологічний контакт; 2) необхідно встановити психологічний контакт безпосередньо з самим допитуваним (попереднє знайомство, неофіційне спілкування, що передуює допиту та ін.); 3) якщо участь у допиті бере психолог, слідчому необхідно узгодити з ним план проведення допиту, сформулювати запитання, визначити їх послідовність, розробити тактичну лінію допиту та надати можливість психологу попередньо познайомитись та поспілкуватись із допитуваним на одинці до початку проведення допиту; 4) застосовувати відповідний тактичний арсенал (рекомендації щодо умов допиту, системи та підсистеми тактичних прийомів) для встановлення та підтримання психологічного контакту слідчим з допитуваним та іншими особами одночасно.

У підрозділі 3.2 «Побудова системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту» досліджено теоретичні основи систематизації тактичних прийомів у криміналістичній науці та розроблено типову систему тактичних прийомів встановлення психологічного контакту у конфліктних та безконфліктних ситуаціях допиту.

У роботі обґрунтовується доцільність систематизації тактичних прийомів встановлення психологічного контакту, що підтверджується результатами проведеного анкетуванням слідчих МВС України та СБ України. Так, 74,7 % опитаних використовують тактичні прийоми «в певній системі», і 25,3 % - «окремо». Проведено аналіз запропонованих різними вченими груп та блоків тактичних прийомів встановлення психологічного контакту, їх систем (підсистем), при проведенні допиту. Визначено типові тактичні прийоми, що застосовуються слідчими МВС України та СБ України з метою встановлення психологічного контакту: 32 % опитаних зазначили тактичний прийом – попередня бесіда на сторонню тему; 24 % – демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів; 14,7 % – позитивний приклад поведінки чи якостей інших осіб; 12 % – використання позитивної оцінки окремих якостей особи; 10,7 % – роз'яснення особі перспективи, що склалася (значення щиросердного каяття, пом'якшуючих обставин); 5,3 % – демонстрація слідчим обізнаності про обставини життя особи, його потреби, інтереси; 1,3 % – інше.

Під час дослідження розроблено типову систему тактичних прийомів встановлення психологічного контакту при допиті. Запропонована система охоплює етапи встановлення психологічного контакту та відповідні підсистеми тактичних прийомів до кожного з них. Вступний етап: а) формування позитивного враження у розмові під час безпосереднього чи опосередкованого знайомства (розмова по телефону); б) ведення нейтрального діалогу з метою адаптації до місця

проведення допиту; в) здійснення прихованої акцентуації уваги на предметах обстановки, що можуть цікавити допитуваного; г) використання впливу (дії) зовнішніх умов; г) повернення уваги допитуваного через прояв особистісних якостей слідчим. Розвиток контактної взаємодії: а) роз'яснення цілей та завдань допиту; б) проведення бесіди на тему, що цікавить допитуваного, в) збудження інтересу у допитуваного до слідчого своїми позитивними якостями, г) накопичення згоди у розмові; г) використання схожих якостей, настанов і поглядів; д) пробудження інтересу до розвитку подій у процесі спілкування; е) постановка розумового завдання. Етап формування контактного зв'язку: а) підкреслення значимості показань, що надаються та конфіденційності розмови; б) постановка уточнюючих запитань щодо з'ясування анкетно-біографічних даних з метою визначення психічного стану допитуваного, в) накопичення контактних потенціалів при заповненні основної частини протоколу допиту; г) звернення до позитивних якостей допитуваного; г) демонстрація слідчим поінформованості про потреби, інтереси допитуваного, обставини його життя; д) проведення співбесіди, що спрямована на раціональний аналіз події злочину та поведінки допитуваного. Етап підтримання та стабілізації контакту: а) підкресленням важливості показань, що даються та конфіденційності розмови; б) підтримування позитивного фону спілкування; в) використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного; г) прояв співпереживання, висловлення співчуття і розуміння ситуації, в якій опинився допитуваний. Етап зміцнення та фіксації контакту: а) схвалення слідчим позиції, зайнятої допитуваним під час зачитування та підписання протоколу; б) формування зацікавленості у допитуваного щодо розвитку подій під час майбутнього спілкування; в) демонстрація спільності поглядів, оцінок, інтересів; г) співбесіда з допитуваним на сторонню тему чи на тему, що цікавить, але не належить до предмета допиту.

У підрозділі 3.3 «Проблеми реалізації системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту» визначено проблеми реалізації системи чи підсистем тактичних прийомів встановлення психологічного контакту, що пов'язані з пред'явленням допитуваному речових доказів чи наданням (демонстрацією) останньому інших матеріальних даних у конфліктних ситуаціях допиту.

У роботі акцентується увага на тому, що проведення допиту у режимі відеоконференції та допиту з використанням технічних засобів з іншого приміщення на досудовому розслідуванні чи під час судового розгляду сприяє подоланню бар'єрів спілкування, пов'язаних з таким психологічним явищем як соціальна інгібіція. Підкреслено недоцільність застосування таких форм проведення допиту у конфліктних ситуаціях, оскільки при подоланні відмови від дачі показань, замовчуванні окремих обставин події злочину, важливу роль відіграє позитивний психологічний вплив на особу, що здійснюється на основі такого психологічного феномену як соціальна фасилітація. Розкрито зміст та специфіку застосування тактичних прийомів під час проведення допиту у режимі відеоконференції та проведенні допиту з використанням технічних засобів з іншого приміщення.

ВИСНОВКИ

У дисертації викладено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає в розробленні системи тактичних прийомів установа психологічного контакту при допиті. Головними теоретичними і прикладними результатами роботи є:

1. Встановлено, що підставою формування психологічного контакту є філософська категорія взаємодія. Вона виступає загальним підґрунтям зв'язку між людьми, що впливають один на одного. Головною формою здійснення взаємодії є спілкування, а позитивним результатом – досягнення взаємопорозуміння.

2. Визначено загальні (двосторонній чи багатосторонній характер, динамічність, причинна обумовленість, ситуаційна залежність, передача інформації, спільна предметна діяльність, активний зворотній зв'язок) та окремі (психологічний механізм його реалізації, активізація дій, змінення поведінки та позиції допитуваного, досягнення психологічного результату) ознаки психологічного контакту.

3. Запропоновано визначення психологічного контакту як ситуаційно зумовленого двостороннього (багатостороннього) взаємозв'язку між особами, що беруть участь при проведенні слідчих (розшукових) та судових дій, утворений за допомогою психологічного механізму скерованого впливу на підставі сприятливої психологічної атмосфери спілкування, що має на меті досягнення взаємопорозуміння, подолання негативного психологічного відношення та змінення обраної позиції в сторону узгодженості.

4. Зміст психологічного контакту доцільно досліджувати з точки зору його динамічних проявів. Встановлення психологічного контакту при допиті – ситуаційний динамічний процес взаємодії, що характеризується комплексом цілеспрямованих дій та створенням сприятливих умов слідчим (іншою допитуючою особою), шляхом застосування запланованих способів та засобів установа та підтримання контакту протягом проведення досудового розслідування чи судового розгляду.

5. Сформовано універсальну послідовність етапів установа психологічного контакту під час допиту: 1) збирання та аналіз інформації про майбутнього допитуваного; 2) прогнозування та підготовка до встановлення психологічного контакту; 3) вступний етап; 4) початок контактної взаємодії; 5) розвиток контактної взаємодії; 6) підтримання та стабілізація контакту; 7) зміцнення та фіксація контакту. У конфліктних ситуаціях допиту, наведений перелік доповнюється етапом «нейтралізації бар'єрів спілкування та усунення небажаних станів психіки». Зроблено висновок про те, що «діагностичний» етап не має чітко визначеного місця у процесі налагодження психологічного контакту, він пронизує весь процес проведення допиту.

6. Визначено роль рефлексивної взаємодії при встановленні психологічного контакту. Рефлексивна взаємодія – міжособистісний комунікативний взаємозв'язок між слідчим (іншою

допитуючою особою) та допитуваним, який заснований на повній чи частковій синхронності суджень, відтворенні прогнозованої схеми міркувань та моделюванні стратегії поведінки учасників кримінального провадження з метою здійснення керованого впливу для досягнення поставлених завдань.

7. Способом установлення психологічного контакту є рефлексивне моделювання, його здійснення надає слідчому (сторонам кримінального провадження) можливість оперувати створеними моделями поведінки та діями допитуваного, швидко реагувати на раптові зміни ситуації та зберігати ініціативу при встановленні контакту. Рефлексивне моделювання психологічного контакту – попередній взаємозалежний розумовий процес побудови сценарію контактної взаємодії учасників на підставі конструювання багатоваріантних ситуацій ходу слідчої (судової) дії з метою оптимізації діагностики та прийняття ними правильних тактичних рішень. Ефективність рефлексивного моделювання залежить від рангу та глибини рефлексії.

8. Визначено умови та чинники, що впливають на встановлення психологічного контакту під час допиту. Розкрито їх ситуаційну зумовленість та надано роз'яснення щодо застосування. Зроблено висновок про те, що в одному випадку умови та чинники сприяють налагодженню психологічного контакту, а в іншому можуть порушити сформований контакт та призвести до виникнення конфліктних ситуацій під час допиту.

9. Обґрунтовано доцільність застосування спеціальних знань для встановлення психологічного контакту під час допиту. Під час дослідження було встановлено, що слідчий (інша допитуюча особа) недостатньо використовують допомогу осіб, що володіють спеціальними знаннями з метою встановлення психологічного контакту при підготовці, проведенні та оцінці результатів допиту. Визначено форми застосування спеціальних знань: участь спеціаліста психолога (педагога, лінгвіста, психіатра) при проведенні допиту на досудовому розслідуванні та під час судового розгляду, проведення судово-психологічної експертизи (або судово-лінгвістичної експертизи, судово-психіатричної експертизи), надання психологічних (психіатричних) консультацій тощо.

10. Формування системи тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті та реалізація тактичних прийомів його встановлення взаємопов'язані з ситуацією слідчої (судової) дії та слідчою (судовою) ситуацією. Слідчому (іншій допитуючій особі) необхідно правильно визначати зміст слідчої (судової) ситуації та ситуації слідчої (судової) дії, оцінювати ситуацію та враховувати її типовість, індивідуальність, проблемність, динамічність при вибірковості системи тактичних прийомів установлення психологічного контакту.

11. Встановлено, що процес установлення психологічного контакту ускладнюється у ситуації присутності інших осіб під час допиту (прокурор, адвокат, педагог, психолог, психіатр, лікар чи ін.). Порядок встановлення психологічного контакту у такій ситуації взаємопов'язаний з їхнім процесуальним статусом та завданнями, які вони вирішують під час допиту. Виокремлено

криміналістичні рекомендації стосовно особливостей проведення допиту неповнолітньої або малолітньої особи в ситуації присутності захисника, батьків чи законних представників, педагога, психолога та ін. Запропоновано послідовність встановлення з ними психологічного контакту.

12. Здійснено обґрунтування можливості систематизації тактичних прийомів установа психологічного контакту при допиті. Визначено найбільш ефективні тактичні прийоми встановлення психологічного контакту. Розкрито зміст, специфіку та психологічний механізм застосування таких прийомів.

13. На підставі проведеного дослідження виокремлено та упорядковано тактичні прийоми та деякі наукові рекомендації на кожному з етапів установа психологічного контакту під час допиту. Розроблено типову систему тактичних прийомів установа психологічного контакту при допиті. Запропонована система враховує етапи встановлення психологічного контакту та містить відповідні підсистеми тактичних прийомів до кожного з них.

14. Правильність застосування та ефективність реалізації системи тактичних прийомів установа психологічного контакту зумовлені виникненням тактичного ризику. Визначено оптимальні тактичні прийоми та окремі криміналістичні рекомендації щодо встановлення психологічного контакту при проведенні допиту у режимі відеоконференції та допиту з використанням технічних засобів з іншого приміщення на досудовому розслідуванні та під час судового розгляду.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Баранчук В. В. Психологічний контакт: сутність і проблеми його встановлення на досудовому слідстві. *Проблеми законності*. Харків, 2008. Вип. 96. С. 252–260.
2. Баранчук В. В. Поняття та ознаки психологічного контакту в процесі допиту. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2009. Вип. 17. С. 326–332.
3. Баранчук В. В. Проблеми застосування психологічних знань при проведенні допиту. *Проблеми законності*. Харків, 2009. Вип. 101. С. 263–269.
4. Баранчук В. В. Етапи формування психологічного контакту при допиті. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фах. вид. Харків, 2013. Т. 2, № 4. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63622> (дата звернення: 01.11.2017).
5. Баранчук В. В. Рефлексія як спосіб установа психологічного контакту з допитуваним на досудовому розслідуванні. *Теорія і практика правознавства* : електрон. наук. фах. вид. Харків, 2014. Т. 2, № 6. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63616> (дата звернення: 01.11.2017).
6. Баранчук В. В. Проблеми побудови системи тактичних прийомів, що спрямована на встановлення психологічного контакту під час допиту. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016.

№ 6, ч. 1. С. 127–133.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Баранчук В. В. Роль рефлексивного управління в установленні психологічного контакту при допиті. *Осінні юридичні читання* : тези доп. та наук. повідомл. всеукр. наук. конф. молодих вчених, 12–13 листоп. 2008 р. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2008. С. 426–428.

2. Баранчук В. В. Участь спеціаліста-психолога у проведенні допиту. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законодавчій і правозахисній діяльності* : тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф., м. Київ, 3 квіт. 2009 р. Київ : Атіка, 2009. С. 504–506.

3. Баранчук В. В. Ситуаційна обумовленість застосування тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали I всеукр. наук. конф., 15 берез. – 15 квіт. 2013 р. Харків : Точка, 2013. С. 163–165.

4. Баранчук В. В. Допит потерпілого в режимі відеоконференції: проблеми встановлення психологічного контакту. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні* : матеріали «круглого столу» в рамках VII всеукр. фестивалю науки, 25 квіт. 2013 р. Харків : Право, 2013. С. 233–235.

5. Баранчук В. В. Проблеми формування психологічного контакту при допиті на досудовому розслідуванні. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 5 груд. 2014 р. Харків : ХНУВС, 2014. С. 408–411.

6. Баранчук В. В. Проблеми реалізації систем тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Херсон, 9–10 груд. 2016 р. Херсон : Гельветика, 2016. С. 141–143.

7. Баранчук В. В. Проблеми формування психологічного контакту при допиті в умовах тактичного ризику. *З нагоди 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтєвського* : зб. матеріалів круглого столу, м. Харків, 30 жовт. 2017 р. Харків : Право, 2017. С. 83–85.

АНОТАЦІЯ

Баранчук В. В. Система тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2018.

Дисертація присвячена розробленню системи тактичних прийомів установлення

психологічного контакту при допиті. Під час дослідження здійснено обґрунтування сутності та змісту психологічного контакту у його динамічних проявах залежно від етапів та рівнів. Висвітлено роль рефлексивної взаємодії та рефлексивного моделювання під час встановлення психологічного контакту. Розглянуто вплив чинників та умов на процес формування психологічного контакту. Окрема увага приділена визначенню найбільш ефективних тактичних прийомів на різних етапах установлення контакту. На підставі проведеного дослідження розроблено систему тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті. Наведено типові криміналістичні рекомендації відносно практичної реалізації окремих тактичних прийомів.

Ключові слова: допит, психологічний контакт, встановлення психологічного контакту, етапи психологічного контакту, рефлексивне управління, рефлексивна взаємодія, рефлексивне моделювання, тактичний прийом, система тактичних прийомів.

АННОТАЦІЯ

Баранчук В. В. Система тактических приемов установления психологического контакта при допросе. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2018.

Диссертация посвящена разработке системы тактических приемов установления психологического контакта при допросе. В процессе исследования определены сущность и содержание психологического контакта в его динамических проявлениях в зависимости от этапов и уровней. Выделены общие и частные признаки психологического контакта. Предложено определение понятия психологического контакта как ситуационно обусловленной двусторонней (многосторонней) взаимосвязи между лицами, участвующими при проведении следственных (розыскных) и судебных действий, созданной с помощью психологического механизма направленного воздействия на основании благоприятной психологической атмосферы общения, с целью достижения взаимопонимания, преодоления негативного психологического отношения и изменения выбранной позиции в сторону согласованности.

В диссертации рассмотрен психологический механизм взаимодействия и общения при допросе. Акцентируется внимание на том, что процесс формирования психологического контакта является поэтапным. Определены основные этапы установления психологического контакта в конфликтных и бесконфликтных ситуациях допроса. Обращено внимание на то, что «диагностический» этап не имеет четко определенного места в процессе формирования психологического контакта, он пронизывает весь процесс проведения допроса.

В ходе исследования обращается внимание на роль рефлексивного взаимодействия и рефлексивного моделирования в установлении психологического контакта. Обосновано, что рефлексивное взаимодействие в процессе формирования психологического контакта при допросе взаимосвязано с рефлексивным мышлением и управлением субъекта общения.

Проведен научный анализ условий и факторов, влияющих на установление психологического контакта при допросе, сформулированы тактические разъяснения к их применению. Подчеркнуто, что в одном случае условия и факторы способствуют установлению психологического контакта, а в другом могут нарушить контакт и привести к возникновению конфликтной ситуации при допросе.

В работе исследованы различные тактические приемы установления психологического контакта при допросе. Определены наиболее эффективные тактические приемы на разных этапах его формирования и предприняты попытки их систематизации. Синтезом данного исследования является разработка и предложение оптимальной системы тактических приемов установления психологического контакта при допросе. Предложенная система представляет собой подсистемы тактических приемов, которые корреспондируются с этапами установления психологического контакта.

В диссертации установлены особенности реализации тактических приёмов формирования психологического контакта. Правильность применения и эффективность реализации системы тактических приемов установления психологического контакта обусловлены возможностью возникновения тактического риска при проведении допроса. Принятие тактических решений следователем (иным допрашивающим лицом) о выборе тактического приема или соответствующей системы тактических приемов, направленных на установление психологического контакта, связано с анализом избранной позиции допрашиваемого, сопоставлением доказательств, ограниченным объемом информации и степенью неопределенности ситуации. В ходе проведенного исследования раскрыты также содержание и специфика формирования психологического контакта при проведении допроса в режиме видеоконференции и допроса с использованием технических средств из иного помещения.

Ключевые слова: допрос, психологический контакт, установление психологического контакта, этапы психологического контакта, рефлексивное управление, рефлексивное взаимодействие, рефлексивное моделирование, тактический прием, система тактических приемов.

SUMMARY

Baranchuk V.V. System of tactical methods of establishment of psychological contact during interrogation. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a Candidate Degree (PhD) in Law, specialty 12.00.09 «Criminal Procedure and Criminalistics; forensic expertise; operational search activity». - Yaroslav Mudryi National Law University,

Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to the development of a system of tactical methods for establishing psychological contact during interrogation. In the research, the substantiation of the essence and content of psychological contact in its dynamic manifestations, depending on the stages and levels, has been made. The role of reflexive interaction and reflexive modeling during the establishment of psychological contact is highlighted. The influence of factors and conditions on the formation of psychological contact is considered. Particular attention is paid to determining the most effective tactical methods at different stages of establishing contact. On the basis of the research, a system of tactical methods for establishing psychological contact during interrogation has been developed. The typical forensic recommendations concerning practical realization of certain tactical methods are given.

Key words: interrogation, psychological contact, establishment of psychological contact, stages of psychological contact, reflexive controlling, reflexive interaction, reflexive modeling, tactical method, system of tactical methods.

Відповідальний за випуск:
кандидат юридичних наук, доцент
О. Ю. Булукуков

Підписано до друку 16. 04. 2018 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 143.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.